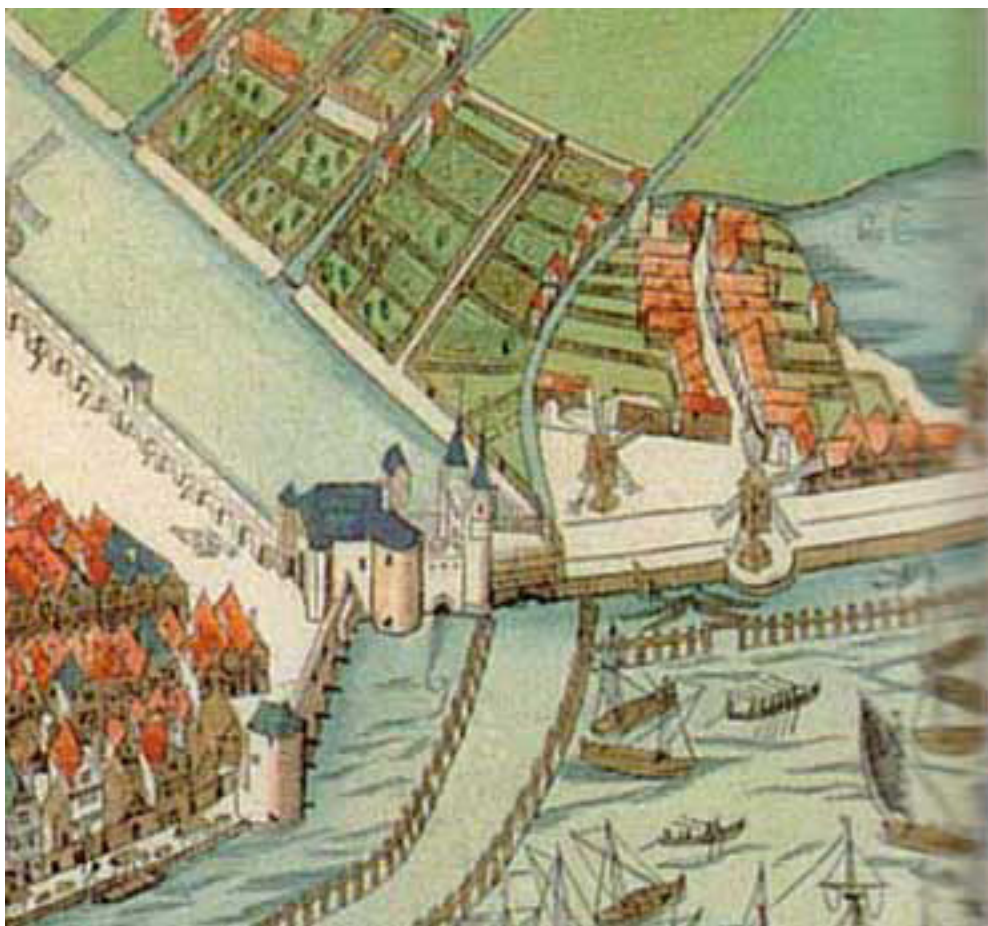

de
HAARLEMMERBUURT

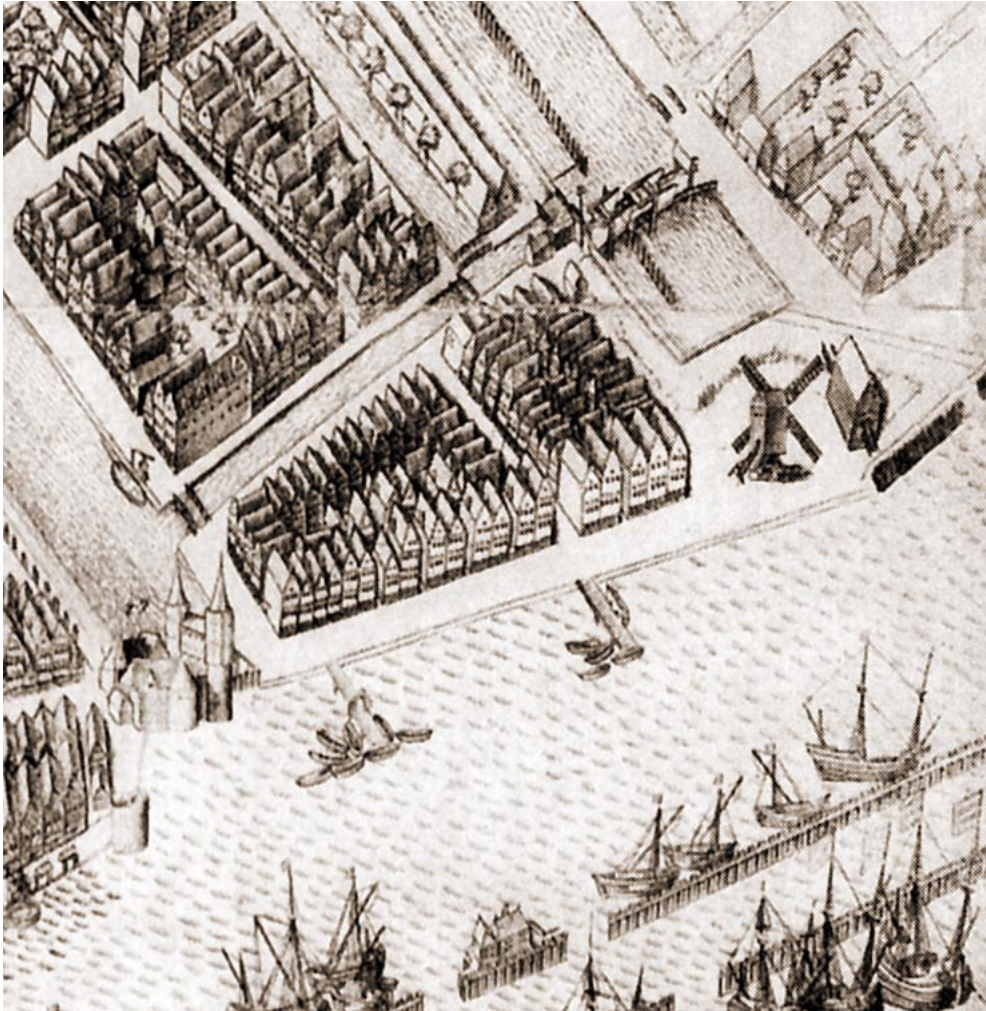
In de dekking van de westelijke stadsuitbreidingen zit in mijn verslaglegging nog een hiaat. In de middeleeuwse stad kwam ik tot de kop van de Nieuwendijk en het Kattengat. De Tweede Uitleg reikte van Singel tot Binnen Wieringerstraat en het vroegste deel van de Derde Uitleg was de Nieuwe Waal en de Westelijke eilanden. De Derde Uitleg met de grachten-gordel laat ik bij de Brouwersgracht beginnen en de Jordaan wordt nog eens apart behandeld. Na de annexatie van 1896 ontstaan de

Zeehelden- en Spaarndammerbuurt langs het vervolg van de Haarlemmerdijk, de Spaarndammerdijk. Daar tussenin gaapt nog een

Boven: Een historiserende tekening met zicht op de Haarlemmerpoort vanaf een punt op de dijk op de rand van het kaartje links.

Links: De Haarlemmerpoort in 1544 op de kaart van Cornelis Anthonisz. Rechtsboven een braak achter de dijk.

gat, namelijk de Haarlemmerbuurt. Die wordt begrensd door Singel, Brouwersgracht, Singelgracht, Eilandsgracht en Westerdok. In de loop der eeuwen ging de omgeving van het Smallepad, de schans ten noorden van de Haarlemmerpoort, deel uitmaken van de

Boven: Het prille begin van de Haarlemmerbuurt op de kaart van Pieter Bast van 1597. Op de plaats van de nood-Haarlemmerpoort is nu de Herenmarkt.

buurt. Daarentegen ontstond er een driedeling in de buurt door de aard van de bewoners/gebruikers. De Haarlemmer Houttuinen was een pure werkbuurt, die aan de Eilandsgracht grensde en daardoor sterk op de Westelijke eilanden gericht raakte. Van de andere kant, de Brouwersgracht, kan hetzelfde verhaal verteld worden. Hier veel pakhuizen en bedrijven die binding hadden met de andere kant van de gracht, die onderdeel uitmaakte van deels de grachtengordel, deels de Jordaan. Aan de Haarlemmerdijk en -straat stonden dure huizen waar beter gesitueerden woonden en bijvoorbeeld zeekapiteins na hun pensionering neerstreken. In de Haarlemmermiddelstraat (Vinkenstraat) en in alle kruisstraten stonden goedkope arbeidershuisjes en waren de percelen gesmaldeeld, waardoor achter de al niet bijster chique huizen sloppen met krotten ontstonden. De Haarlemmerdijk was een onderdeel van de zeewering tegen het opdringende IJ. De zuidkust had er van de tiende tot de twaalfde

Er kan verwarring ontstaan omtrent de naam van de dijk, die de zeewering tegen het IJ vormde. Ten westen van de Amstel heette de zeewering aanvankelijk in zijn geheel Spaarndammerdijk. Sinds de 16^e eeuw en dan vooral ten tijde van de uitbreidingsplannen wordt de dijk meestal aangeduid met Haarlemmerdijk terwijl het dijksegment in de tegenwoordige Spaarndammerbuurt ook met Hoogendijk werd aangeduid. Ooit heette een deel van de dijk – de Velserweg voorbij Sloterdijk – ook nog Spaarnewouderdijk. Na het verbeteren en straktrekken van de dijk binnen de stad kreeg het eerste deel tussen Singel en Prinsengracht de naam Haarlemmerstraat. Zolang u maar in gedachten houdt dat dit allemaal één en dezelfde zeewering is gaat alles goed!

eeuw flink van langs gekregen tijdens de vele stormvloed en die de 'Kleine IJstijd' inluidden. Door afkalven van de zuidoever was het IJ veranderd in een vele malen grotere watervlakte dan daarvoor. Het stuk zeedijk ten westen van Amsterdam was toevertrouwd aan de zorg van het hoogheemraadschap Rijnland en zoals elders al eens aangeduid oversteeg bij waterstaatszaken elk willekeurig hoogheemraadschap een stadsbestuur ruimschoot in zeggenschap. Ook Rijnland ten opzichte van een machtige stad als Amsterdam. Tot 1585 was de Haarlemmerdijk een landelijk gebied met een verzameling vissershuisjes en drie molens direct voor de Haarlemmerpoort (zie afb. pag.2). Binnen de dijk lagen vele braken, als herinnering aan even zovele dijkdoorbraken. Twee waren er al binnen de stad terecht gekomen: de Nieuwezijds Kolk en de Oude Braak. Meteen buiten de Haarlemmerpoort lag een braak waar de eerder

vermelde vissershuisjes stonden en die later in de Brouwersgracht is opgegaan, maar op de kaart van Cornelis Anthonisz nog zichtbaar is (zie afb. pag. 2). Voor de latere Jordaan, ter hoogte van de Palmgracht, lag er nog een. Die braak werd in 1647 vergraven tot Palmgracht en werd aanvankelijk nog steeds “de Braak” genoemd. De driehoek (inderdaad: Driehoekstraat) ten noorden van de Palmgracht bleef nog tientallen jaren onbewoond door het moerassige karakter. Meteen voorbij de Herenmarkt slingerde de dijk tot aan de zuidzijde van de huidige Brouwersgracht. Daar was ook het pad dat toegang gaf tot het Karthuizer kloosters. De Karthuizer Wetering mondde daar via een duiker uit in het IJ. Bij de uitmonding van de Karthuizer Wetering lagen buitendijks twee scheepswerven (zie kaartje links).

Voor de dijk lag een groot met riet begroeid gebied, ooit bij een stormramp verloren gegaan land, dat door een zomerkade (Kadijk) omgeven was. Onder normale omstandigheden bleef dat land, de Rietvink, droog. Dit is ook het gebied waar in 1566 de eerste ha-

Boven: De Karthuizer Wetering met de resten van het klooster rond 1600.

Links: De situatie rond de Haarlemmerdijk zoals Jacob van Deventer die in 1560 vastlegde. De buitendijkse moerassen voor de dijk gaf hij maar helemaal als water aan. Het was dan ook een militaire kaart.

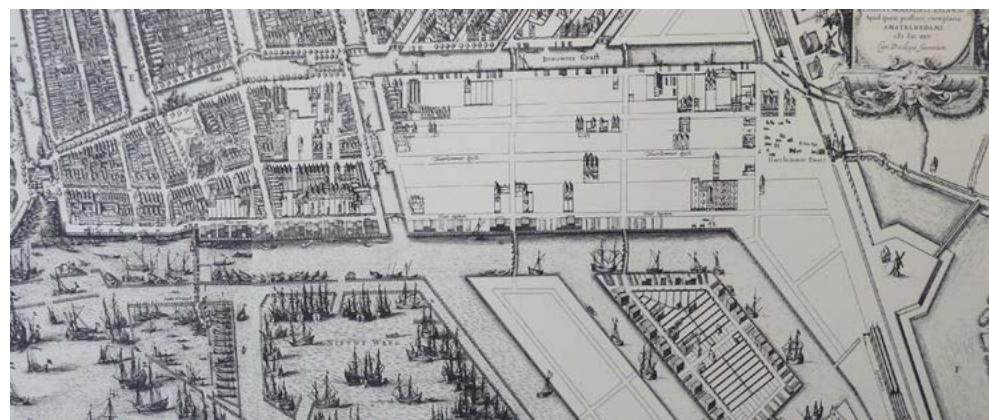
gepreken in Amsterdam werden gehouden. Westelijk daarvan stak nog de Hoogenoord in het IJ uit, waarmee de havenkom vanaf de Paardenhoek voltooid werd. Tot en met de zestiende eeuw was het te kostbaar gebleken dit gebied weer op het water terug te winnen, maar nu had het Amsterdamse stadsbestuur zijn oog er op laten vallen om de stad uit te breiden met een nieuwe scheepswaal en nieuwe

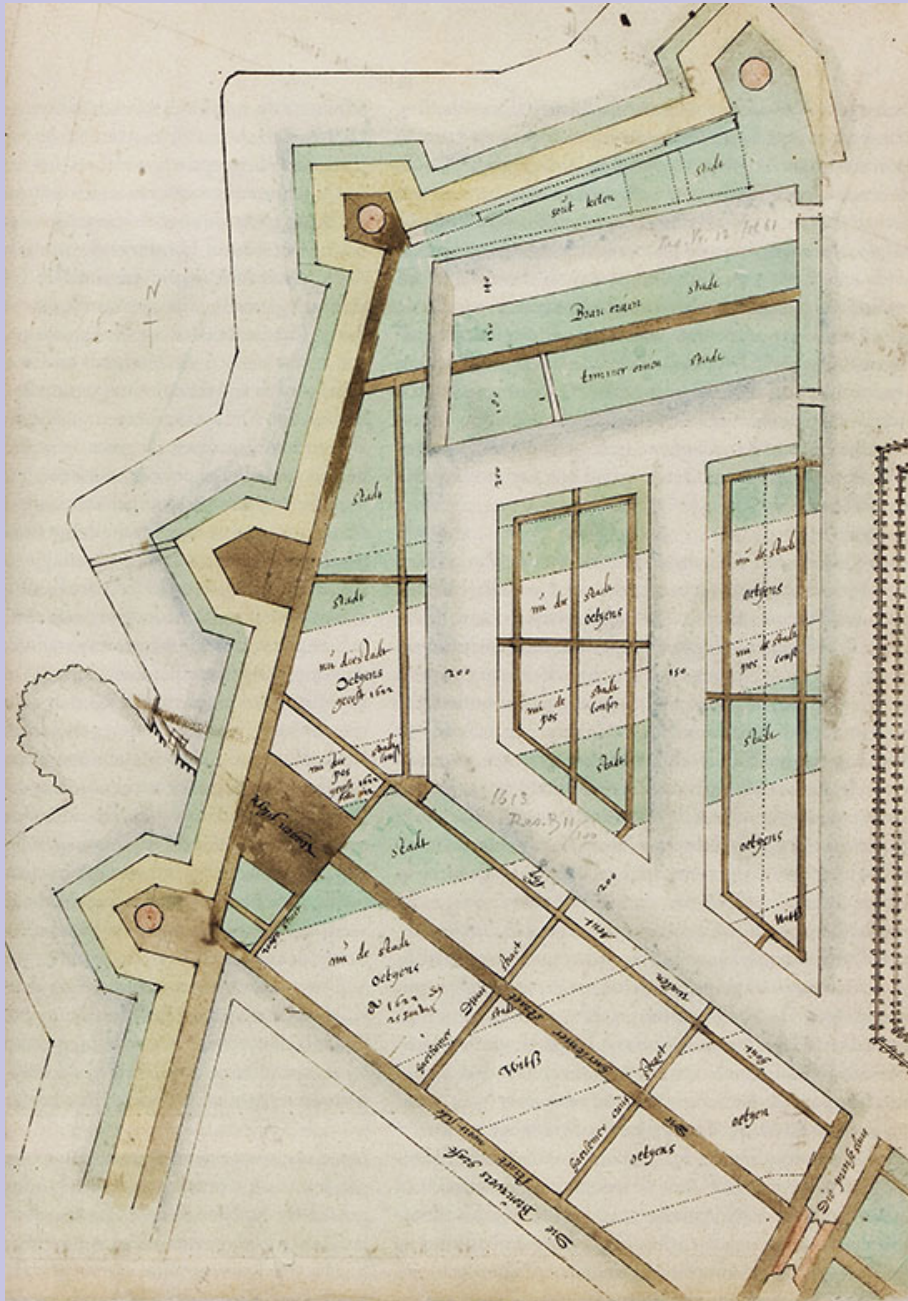
Boven: Met dit voorstel ging de stad Amsterdam in 1609 de onderhandelingen met Hoogheemraadschap Rijnland in. De geplande nieuwe Haarlemmerdijk, zonder kronkels, staat naast de bestaande getekend.

Rechts: Het uitgevoerde 'Nieuwe Werck' zoals het op de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode voorkomt. In 1625 is de buurt nog nauwelijks bebouwd en er staat zelfs nog pre-stedelijke bebouwing.

werkeilanden, zoals Rapenburg, Marken en Uilenburg eerder met succes aan de oostelijke zijde van de stad gerealiseerd waren. Toen de plannen voor de Derde Uitleg vorm kregen, was de Haarlemmerdijk nodig aan herstel toe, maar zodra een stuk van die dijk binnen de stad gesloten zou worden moest de stad automatisch de zorg overnemen. Het hoogheemraadschap was dan de financiële last kwijt maar hield dwingend toezicht op de kwaliteit van de zee-wering.

Als Amsterdam wilde uitbreiden diende het eerst alle benodigde grond op te kopen, ook de buitendijkse grond die per definitie uitsluitend het hoogheemraadschap ten dienste stond voor dijkbescherming en -onderhoud. Met die aankopen was de stad tientallen jaren doende en dat gaf nog heel wat problemen met het hoogheemraadschap en met speculanten, hetgeen ik bij het ontstaan van de Westelijke eilanden al heb aangestipt. Daar heeft de stad steeds flink de geldbuidel moeten laten rinkelen, waardoor ze ook steeds haast had om de binnengetrokken gronden weer te gelde te maken. Vele projecten werden halfbakken uitgevoerd omdat de bodem van de kas weer eens in zicht kwam. Sommige projecten, zoals de Jordaan,

Speculanten

De besluiten van de vroedschap omtrent de precieze stadsuitbreiding waren dan wel geheim, maar burgemeester Frans Hz. Oetgens misbruikte zijn kennis omtrent de op handen zijnde stadsuitleg om zich ten koste van de stedelijke financiën te verrijken. Samen met zijn zwager Barthold Cromhout kocht hij bijtijds alle grond tussen Brouwersgracht en 't IJ die hij maar te pakken kon krijgen, om bij uitvoering der uitleg vanaf 1610 kostbare bouwgrond binnen de nieuwe stadsgrenzen in bezit te hebben. De voor straten en grachten benodigde grond moest de stad nu tegen een veel hogere prijs dan voorzien van de speculanten kopen. Burgemeester C.P. Hooft, aan het hoofd van een speciaal benoemde commissie, was verontwaardigd over dit laakbare gedrag van zijn collega en stelde een onafhankelijke taxatiecommissie in die een gerechte prijs voor de grond diende vast te stellen (zie kaartje links). Dit kon niet voorkomen dat Oetgens en Cromhout een vette winst maakten bij deze transacties.

Pas toen de vroedschap groen licht gaf voor een gerechtelijke onteigningsprocedure, draaiden de doleanten bij en gingen akkoord met een eerder door de stad gedaan royaal bod. Ook de melioratie die ze eerder weigerden te betalen werd alsnog voldaan.

Links: Dit kaartje liet het stadsbestuur in 1613 maken om een overzicht te hebben van de grond die nog aangekocht moest worden. De groene percelen zijn dan al in bezit, de witte moeten nog verworven worden. Daar komt opvallend vaak de naam Oetgens in voor. In die witte vakken wordt dan later de aankoopdatum geschreven. Bij de laatste percelen is dat het jaar 1622.

liepen ook volledig uit de hand en hebben eeuwen daarna nog voor onvoorziene uitgaven gezorgd.

De Haarlemmerbuurt werd zorgvuldiger vorm gegeven, mede dankzij de dwang en oplettendheid van het superieure hoogheemraadschap. De Haarlemmerdijk werd in delen, verspreid over bijna vier decennia binnen de stad getrokken. De werkzaamheden aan de Haarlemmerbuurt zijn te onderscheiden in vier fasen die hieronder de revue zullen passeren.

De problemen met het hoogheemraadschap Rijnland zijn terug te voeren op 'oud zeer' bij de hoofdingelanden Leiden en Haarlem door de Hoekse en Kabeljauwse twisten (medio vijftiende eeuw), en afgunst toen Amsterdam hen eind zestiende, begin zeventiende eeuw als stad definitief overvleugeld had. Deze afgunst bleef bestaan zolang de Republiek bestond. Amsterdam was alleen goed om de helft van het budget van de Staten van Holland in z'n eentje op te hoesten, waarmee de stad ook een kwart van alle oorlogsspanningen van de hele Republiek opbracht. Het begon er mee dat het hoogheemraadschap bij de Staten van Holland bezwaar aantekende tegen welke stadsuitbreiding dan ook. Amsterdam moest stap voor stap elk argument bevechten om toch door te kunnen bouwen. Toen de stad in 1609 een opvallend ruim bemeten octrooi kreeg voor de grote uitbreiding (Derde en Vierde Uitleg) verwierp het hoogheemraadschap elke referentie aan dit octrooi, omdat hun zeggenschap die van de Staten van Holland zou overtreffen. De Staten op hun beurt lieten Amsterdam in het gevecht met het hoogheemraadschap aan haar lot over.

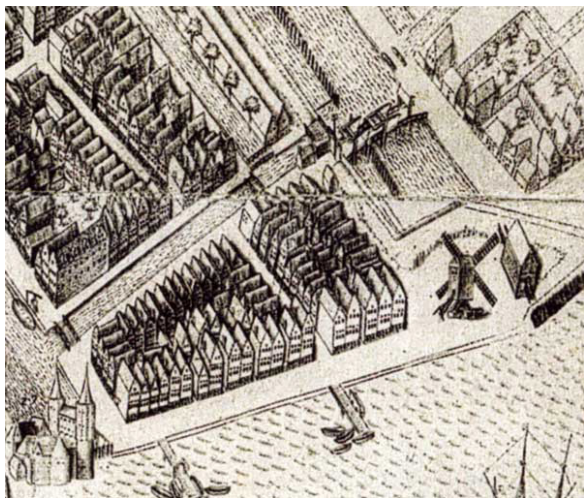

Eerste Uitleg 1579-1586

In 1585, tijdens de Eerste Uitleg, werd buiten de Haarlemmerpoort, die toen aan het Singel stond, een fort gebouwd op de plaats van de latere Herengracht. Dat was buitendijks, op een punt tussen de Herenmarkt en het IJ op de plaats van de huidige Haarlemmer Houttuinen. De bouw van dit fort was ingegeven door het gemak waarmee de Geuzen in 1577 de stad konden binnenvallen via de Haarlemmerpoort. Op de kaart van Pieter Bast (zie pag. 3) is de plaats van dat fort nog te herkennen aan een (op de kaart) nogal rommelige afwerking van de verdedigingslinie die later aan de Herengracht gebouwd werd en tot het IJ, waar dat fort stond, moest doorlopen maar dat niet deed. Er is wel eens gesuggereerd dat Pieter Bast maar wat geknoeid had in zijn kaart, omdat hij bij het afwerken niet meer in Amsterdam woonde. Het is mogelijk dat men het voorlopig zo liet omdat in het ontwerp tussen Prinsengracht en Singel toch al geen doorlopende gracht voorzien was of dat men de dijk niet onnodig wilde (of mocht) doorgraven.

De nieuwe stadsgrens buiten de Brouwersgracht was duidelijk een noodvoorziening. Nergens ook dan hier op de dijk wordt het zo

Boven: Dezelfde situatie als het kaartje op pag. 5 in 1657. Alle grond is nu in gebruik en volgebouwd.

duidelijk dat alle stadsvergrotingen in werkelijkheid tot één groot project behoorden, dat uitgesmeerd over ongeveer een eeuw in vier fasen uitgevoerd werd. Deze eerste linie hoefde ook niet lang stand te houden.

Tweede Uitleg 1586-1596

Tijdens de Tweede Uitleg werd een nieuwe stadsgracht gegraven en er kwam een nood-Haarlemmerpoort aan wat nu de Herenmarkt is. Dat was niet meer dan een hek achter een dubbele ophaalbrug over de stadsgracht, met aan de andere kant een hamei. Bij het rooien van de nieuwe woonblokken (parken) werden tussen Haarlemmerdijk en Brouwersgracht twee blokken aangelegd, park A en a, met twee dwarsstraten: Visserstraat en Wieringerstraat. In 1587 werden deze parken grif verkocht; hoe dichterbij de oude stad gelegen, hoe makkelijker de percelen verkocht werden. Dat was het prille begin van de Haarlemmerbuurt.

Li.bov: Een tijdelijke Haarlemmerpoort op de Herenmarkt

Boven: Nieuwe Haarlemmersluis, gezien naar de Brouwersgracht ±1700.

Links: De Korte Singel met links de Haringpakkerstoren en rechts het begin van de Haarlemmer Houttuinen.

Aanslag van overste Helling in 1577

Amsterdam treuzelde om zich bij de Opstand aan te sluiten. Onder de dominante leiding van burgemeester Joost Buyck bleef de stad Spaansgezind, omdat dat beter voor de handel zou zijn. Amsterdam werd in Holland ook dwarsgezeten door de oudere steden Haarlem, Leiden, Delft en Dordrecht en dit was een manier om wraak te nemen. In 1577 maakten gouverneur Sonoy en overste Herman Helling plannen om Amsterdam te overvallen en tot deelname aan de Opstand te dwingen. Begin november werd Nicolaas Ruychaver, de watergeus die een belangrijke rol speelde bij de oorlog op de Zuyderzee en tijdens het beleg van Haarlem, betrokken bij deze plannen. In de nacht van 22 en 23 november wisten Helling en Ruychaver met enkele Oranjegezinde soldaten en geuzen de stad binnen te komen. Bij het binnengaan van de Haarlemmerpoort leverden zij, zoals gebruikelijk, hun bewapening in en voegden zich bij een bruiloftsfeest in de stad. 's Ochtends gingen zij de poort weer uit en ontvingen hun bewapening weer terug. Op dat moment lokten zij een confrontatie uit met de poortwachters, waarop een 500 man

groot Oranjegezind leger, dat in de nacht met schuiten over het IJ aangekomen was, uit de schuiten en op de Haarlemmerdijk vlak voor de poort sprong en de wacht overmeesterde. Over de Nieuwendijk trokken zij de stad binnen richting Dam. Zij vergisten zich echter in het plein waar het stadhuis moest staan en bleven te lang op de Nieuwezijds Kolk treuzelen, in de veronderstelling dat dit de Dam wel moest zijn. Het Amsterdamse stadsleger kreeg daarvoor kostbare tijd om zich te groeperen en op te trekken tegen de indringers, toen die eindelijk op de Dam bij het oude stadhuis aankwamen. Helling en zijn mannen worden omsingeld en al vechtend omgebracht. Ruychaver wist zich te verschansen bij de Nieuwekerk en probeerde zich via een losgeld van 200 kronen vrij te kopen. Dat mislukte en ook hij werd gedood.

Net als dit legertje kende ook het ondersteunende leger van Sonoy, dat na de eerste succesvolle overval van Helling te hulp zou schieten, de weg naar en in Amsterdam niet. In plaats van voor de Haarlemmerpoort in Amsterdam arriveerde Sonoy's leger voor de Amsterdamse poort in Haarlem.

Op weg naar de Derde Uitleg 1596-1613

De plannen voor verdere uitleg lagen al gereed; een eerste verslag aan de vroedschap dateert van 1599. Diverse commissies waren aan het onderzoeken welke voorbereidingen getroffen moesten worden. De dam waarop de Haarlemmerpoort stond zou weggegraven worden en vervangen door een sluiscomplex. In 1601 lag het definitieve plan voor deze Nieuwe Haarlemmersluis op tafel, in afwachting van het fiat van de vroedschap. Dat kwam in oktober, waarna het werk onmiddellijk begon en het jaar daarop afgerond werd. In 1602 zien

Boven: De Brouwersgracht van de Tweede Uitleg met de Melkmeisjesbrug op de voorgrond en daarachter de brug bij het Singel.

Rechts: De Herenmarkt in 1683 zoals Tobias van Domselaer hem zag. Dit is het West-Indisch Huis in de uitgebouwde staat, zoals het Herenlogement van de W-I. Compagnie overnam.

we de stad grote hoeveelheden grond opkopen en in 1603 volgde een keur die 'buitenbouwen' verbood, op straffe van afbraak zonder vergoeding. Ook in 1603 werden de eerste buitendijkse percelen voor bebouwing verkocht langs het eerste stuk dijk vanaf de stad en tegenover de parken A en a van de Tweede Uitleg. Het Spaanse huis (Singel 2) werd bijvoorbeeld in 1606 opgeleverd. De bestaande dwarsstraten werden verlengd in de buitendijkse grond en de straatnamen wijzigden in een Binnen- en Buiten-versie. De naam Korte Singel is niet blijven hangen maar de latere Korte Prinsengracht wel.

In 1609 kreeg Amsterdam een ruim bemeten octrooi op de rest van de totale uitleg. Het lijkt erop dat de stad zelf mocht bepalen hoe groot de uitleg zou worden. Voorwaarde was alleen, dat de stad onteigende eigendommen behoorlijk zou compenseren en overeenstemming diende te bereiken met buurgemeenten en heemraadschappen. Nieuwer-Amstel, waartoe de gronden tussen stad en Kostverloren wetering behoorden, was geen partij van belang omdat Amsterdam het bestuur van de Stads- of Godshuispolder als hoofdingeland al sinds de zestiende eeuw domineerde en beheerde naar eigen goeddunken. Dat betekent overigens niet dat het ook

Amsterdams grondgebied was; alle bebouwing in die polder lag tot de definitieve annexatie in 1896 in Nieuwer-Amstel. Rijnland, in de vorm van het grondgebied van Sloten, ontweek de stad door de nieuwe grens binnen de Kostverloren wetering te houden en het werd alleen een partij bij het insluiten van de zeewering.

Belangrijk onderdeel van het vervolgtraject was de verbetering van de Haarlemmerdijk, die dan gepaard moest gaan met de verlegging van die dijk zodat hij - in elk geval vanaf de Brouwerstraten - een rechte lijn zou vormen, passend in het geometrische denken van de toenmalige ontwerpers. Daarbij kreeg Amsterdam het dan toch aan de stok met het hoogheemraadschap, dat bepaalde dat de oude dijk

Boven: De Haarlemmerdijk en -plein in 1765 met de Haarlemmerpoort.

Links: Nu de Haarlemmerpoort van de veldzijde gezien, met de eerst brug.

De Spaanse gevel, ook wel het Spaanse huis of ‘de Kruiwagen’

In 1602 begon de stad met de verkoop van percelen op een buitendijkse strook van zo’n 60 meter aan de Haarlemmerdijk. Met de opbrengst wilde zij de kosten dekken van de aanleg van een nieuwe, strakke en sterke Haarlemmerdijk. Het dichtst bij de stad lagen vijf percelen aan wat toen de Korte Singel moest gaan heten. Het meest zuidelijke was voor het eerste huis met zijn front aan de Haarlemmerdijk, even zijde. De overige vier kregen hun front aan de Korte Singel. Het hoekperceel aan het IJ werd gekocht door Claes Rodenburgh, het tweede door zeemleerverkoper Jan Willemsz. In 1603 kocht Rodenburgh dit tweede perceel erbij, niet om het zelf te bebouwen maar met speculatief oogmerk. De bouw van een dubbelpand op beide percelen, wat nu Singel 2 en 2a is, staat op naam van haringkoper Jan Loots, die de percelen grond bij executie in januari 1606 bemachtigde. Nog datzelfde jaar kwam er een robuust gebouw op gereed. Dat was niet naar de nieuwe mode van die tijd een zelfdragend stenen gebouw maar een puur middeleeuwse, zelfdragende balkenconstructie met stenen bekleding. Dankzij die conservatieve keuze hebben we vandaag nog een tastbaar voorbeeld van de middeleeuwse utiliteitsbouw. De beide percelen samen vormen bijna een vierkant, 39 bij 41 Amsterdamse voeten (11x11,60 meter). De bouw kostte 2275 toenmalige guldens, maar toen stond er ook een woon-/werkpand, annex pakhuis met vijf verdiepingen plus souterrain. Rond 1660 kwam het gebouw in handen van Hendrick Jansz Cruywagen, die er de gevelsteen met de kruiwagen in liet aanbrengen. De naam “Spaanse huis” zou je in het zeventiende-eeuwse Nederland niet zo snel verwachten, maar in Vlaanderen noemt men zo’n trapgevel een “Spaanse gevel” en dat zal dan ook de basis voor de benaming in Amsterdam zijn. Alle verhalen over Spaanse bewoners of Spaanse inscripties in zolderbalken mag u met een korreltje zout nemen.

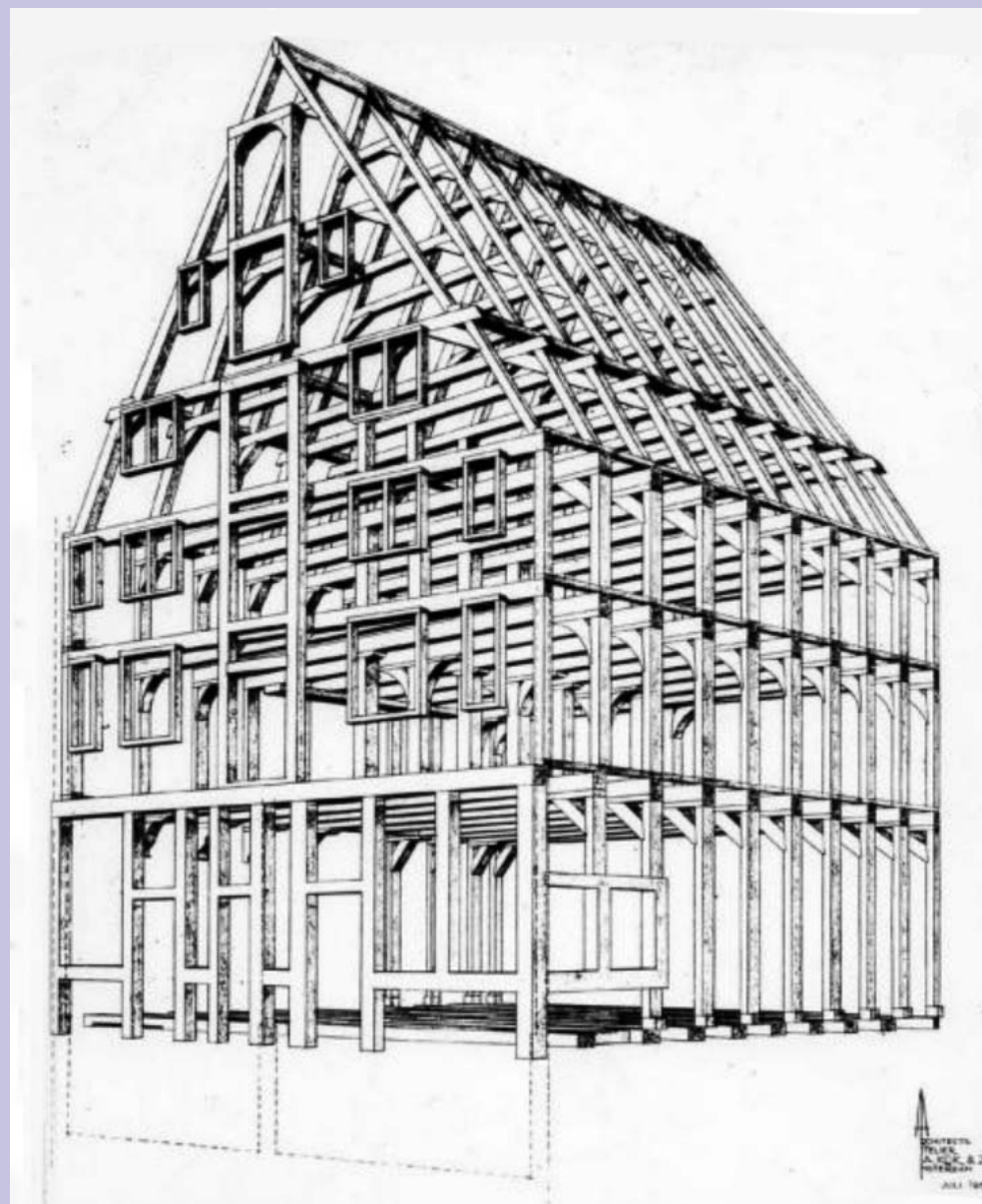
De gebruikers hebben, zolang we terug kunnen kijken, altijd wel iets met scheepvaart of de zee te maken gehad. Tot 1661 was in een deel het Buiksloter veerhuis gevestigd, wat de dubbelfunctie van café en wachtlokaal inhield. Die horecafunctie bleef de rechterhelft van het pand altijd behou-

den, getuige de vele foto's die van het pand bestaan, o.a. van Jacob Olie en George Breitner. De rest van het pand en het souterrain onder het café kregen diverse scheepvaart-gerelateerde bestemmingen zoals een victualiënhandel en later een tagrijn.

In het pand is nog steeds een unieke hijsinstallatie aanwezig, waarbij de kracht niet van menskracht alleen kwam maar waarbij een overbrenging via een enorm rad de mens te hulp kwam bij het hijsen van ongetwijfeld zware vrachten (zie foto boven).

Een brand rond 1900 heeft het gebouw niet weten te ruineren, ondanks de houten constructie. Na vervanging van een aantal kapspanten gaat het gebouw nu al weer een eeuw mee en na de ingrijpende restauratie van 1953 tot '57 (door Ysbrandt Kok, zoon van de bekende restauratiearchitect A.A. Kok) komen er daar nog wel een paar bij.

Boven: Houtskelet van het pand Singel 2-2a, zoals opgemeten door Y.Kok in 1954.
Links: Het bewaard gebleven hijsrad.

niet eerder geslecht mocht worden dan dat de nieuwe behoorlijk 'gezet' was, zulks ter beoordeling van het hoogheemraadschap. Daar was eerder een periode van 10 jaar voor gesteld wat de stad toen met enig succes bestreden had. Dit keer was er geen termijn genoemd maar iedere vakman kon vertellen dat praktisch een periode van twee tot drie jaar nodig zou blijken. Van 1609 af duurde het tot eind 1613 voor er in Leiden een akkoord met het hoogheemraadschap werd getekend. Dat is het startpunt voor de Derde Uitleg. Niet dat de stad nu ongestoord zijn gang kon gaan.

Dit alles had zoveel vertraging opgeleverd dat particulieren een groot deel van het betrokken buitengebied hadden weten op te kopen. Dit

*Boven: Het Smallepad, de schans langs het buitendijkse deel van de vesting.
Rechts: Stellingmolen Westerbeer op bolwerk Westerbeer. Links de poort*

in de aanname dat de stad het weer van hen zou moeten kopen, wat alleen maar winst kon opleveren. Deze speculanten waren niet de minsten, zelfs burgemeesters waren niet afkerig van zo'n transactie. Zie hiervoor het kader 'Speculanten' op pag. 6. Deze speculanten hadden niet alleen buitendijkse grond gekocht ter plaatse van het latere Bickers-, Prinsen- en Realeneiland; de grondstukken liepen door tot aan de Haarlemmerdijk en daarbinnen in de toekomstige Jordaan. Het gebied rond de dijk diende de stad toch in handen te krijgen en mede door dit soort trucs van speculanten werd de formule ontwikkeld van landruil. De grond werd in principe onteigend maar er werd terugkooprecht verleend, van in principe hetzelfde

De nieuwe stadsgrens

De grenzen van de uitleg werden sterk bepaald door omstandigheden ter plaatse. In principe kwam de Singelgracht op de oude 100-gaardengrens, de stadsvrijheid. In het westen was in de jaren van de grote toeloop van emigranten naar Amsterdam een enorme voorstad ontstaan, die men wilde binnensluiten. De grens verder naar binnen zou dit plan doorkruisen en verder naar buiten was onmogelijk zonder een knallende ruzie met het hoogheemraadschap Rijnland. Die liet de Kostverloren wetering in het IJ uitmonden via een verlaat, die aan het eind van de huidige De Wittenkade in de zeewering lag. Aan de plaats van de huidige Spaarndammerstraat (=Hoogendijk) is vast te stellen waar de oude Haarlemmerdijk aansloot op die Hoogendijk. Op de plek van de verlaat heeft tot 1883 de watermolen van de Overbraker Binnenpolder gestaan.

Tot slot werd de vorm van de omwalling bepaald door moderne inzichten in vestingbouw, waarbij de als deskundige aangetrokken Prins Maurits toezag dat ze ook uitgevoerd werden. Dat hield in dat er geen scherpe knikken in de omwalling mogelijk waren, alleen een lichte buiging binnenwaarts op de plaatsen waar een bastion kwam. De afstand tussen de bastions was wetenschappelijk bepaald aan de hand van de draagkracht van een kanon dat de muur moest kunnen bestrijken zonder het volgende bastion aan flinters te schieten. Overigens is de evenknie aan de oostzijde van de stad tijdens de Vierde Uitleg op dezelfde ad-hoc-wijze vorm gegeven. Daar speelden Oostenburg en het zo zwaar getroffen dorp Houtewael een vormgevende rol.

Ziehier de basis voor de fantastische grachtengordel, die nu tot werelderfgoed is verklaard.

stuk grond of een stuk elders van gelijke grootte (preferentiestelsel). In ruil daarvoor werd een lijf- of losrentebrief afgegeven, zodat er geen contant geld aan te pas kwam. Daarvoor vroeg en kreeg de stad octrooi van de Staten van Holland. Terugkopen betekende echter dat de meerwaarde van de grond door insluiting binnen de stad, ophoging, straataanleg en andere voorzieningen extra vergoed moest worden: de zogenaamde melioratieheffing. De rentebrieven

Boven: De Hoogendijk naar de stad gezien, met links de Westerbeer, de waterke-ring die ter plaatse van de Singelgracht de zeewering verving.

konden ook tegen een kleiner perceel inclusief de verschuldigde melioratie ingewisseld worden. De grote speculanten, vaak met familie in de vroedschap of onder de burgemeesters, stelden zich tegen deze regel teweer en wisten de afdracht van de grond te rekken, tot in 1622 eindelijk een akkoord bereikt werd, dat overigens zeer

Boven: De Eilandsgracht in 1757, gezien van de Nieuwe Teertuinen. Rechts van de Eilandsgracht de Haarlemmer Houttuinen.

Rechts: Brouwerij De Star aan de Brouwersgracht in 1720, gezien naar bolwerk Sloterdijk met korenmolen De Kraay..

voordelig uitpakte voor de grootgrondbezitters. Dat veroorzaakte enorme vertraging in de uitvoering van de uitleg. Op de kaart van Berckenrode uit 1625 (zie afb. pag. 5) is dat goed te zien. De noordelijke Jordaen, de Haarlemmerbuurt buiten de Prinsengracht en de Westelijke eilanden zijn dan nog niet of nauwelijks bebouwd.

In 1612 werd het eerste deel van de geplempte grond buiten de dijk verkocht als houttuinen. Die straat, de Haarlemmer Houttuinen, werd maar aan één zijde bebouwd en aan het water van het IJ kwam de houtopslag en loods. In de bouwblokken tussen deze houttuinen en de dijk sloten nieuwe straten aan op die binnen de dijk. De Brouwersstraat en de Haarlemmerkruisstraat en Tweede Haarlemmerkruisstraat kregen (de laatsten na naamswijziging in Oranje- en Dommersstraat) een Binnen- en Buiten-versie.

Derde Uitleg 1613-1625

In 1613 startte Amsterdam de Derde Uitleg met het graven van de Singelgracht en een binnengracht, de Lijnbaansgracht. Met de vrijgekomen grond werd een aarden wal opgeworpen. Er kwam maar één volwassen poort in de Derde Uitleg, op de uitvalsweg naar Spaarndam en Haarlem. In 1615 kwam in die uitvalsweg de nieuwe Haarlemmerpoort van Hendrik de Keijser gereed. Binnen de poort kwam een wagenplein, dat als enige in de stad tot in de twintigste eeuw ook echt een wagenplein is gebleven. Een echt paardenplein! Het werd een plein van expediteurs, waar grote vrachtwagens aankwamen die overgeladen werden op kleinere, die makkelijker in de stad konden manoeuvreren. Ook diligences kwamen hier aan en rond het plein en aan het Smallepad (Planciusstraat) waren tot de aanleg van de spoorbaan veel paardenstallingen. Tot medio twintigste eeuw was er een paardendrinkbak op het plein te vinden. Rondom het plein waren rijtuigmakers, -schilders, reparatiebedrijven,

hoefsmeden en aanverwante bedrijven gevestigd. Speciaal moeten de verhuurders van rouwkoetsen vermeld worden, compleet met stemmig geklede koetsiers en aanzeggers (zie afb. pag. 23). Je kon er paardrijles nemen, “zowel van zadel als van bok”. Het plein was het vertrekpunt van de postkoetsdienst op Haarlem en van enkele diligences. In de winter, als de vaarwegen dichtgevroren waren, vertrokken hier wagenveren die de beurtvaartdiensten voor hun rekening namen. Dat gold bijvoorbeeld voor de trekschuit en het Kaarseladeveer (op Haarlem) en het Kleerenveer (op Heemstede). Er kwam een onderscheid tussen de binnengesloten Haarlemmerdijk

Boven: De Haarlemmerstraat in 1906, gezien vanaf de Eenhoornsluis
Links: De Haarlemmerstraat in 1906, ter hoogte van het Westindisch huis. Beide foto's zijn genomen door George H. Breitner.

Eenhoornsluis

De bouw van de Eenhoornsluis, de toegang van de Prinsengracht tot het IJ, wist het hoogheemraadschap tot 1619 te rekken. De sluis werd een onderdeel van de zeewering en zij waren er alleen in geïnteresseerd dat die zeewering sterk bleef. Ontsluiting van de stad achter die zeewering stond wat hen betreft haaks op die interesse. Bovendien had de stad met de Nieuwe Haarlemmersluis al een doorbraak naar het IJ. De Eenhoornsluis zou ook precies in het tracé van de oude dijk komen en dat zal de doorslag gegeven hebben de bouw zo lang tegen te houden. Een sluis van Prinsengracht naar het IJ was echter van vitaal belang voor de waterhuishouding en de verkeersstroom van de Jordaan en in die zin onmisbaar. Toen het eindelijk zover was dat de sluis gebouwd mocht worden

Boven: De Eenhoornsluis zoals Reinier Nooms hem in 1659 zag. Op de achtergrond schepen in de Nieuwe Waal. Rechts de steiger van de veerschepen op Oostzaan.

Rechts: Dezelfde sluis zoals Jacob Olie hem in 1891 fotografeerde.

kon het oorspronkelijke plan, de sluiskolk eerst in hout te bouwen totdat de nieuwe dijk gezet was, overboord. De dijk lag er intussen al zo lang dat meteen in steen gebouwd kon worden. In de sluis is een zogenoemde 'steen van Hudde' ingemetseld, een eerste poging om tot een universeel waterpeil rondom het IJ te komen. Al deze problemen worden uitgebreid besproken in Amsterdam's Waterstaat (zie laatste pagina voor een link).

De sluis begon zijn leven als Prinsensluis, in analogie met de Prinsengracht waarin hij gebouwd was. Naar de brouwerij "de Eenhoorn" aan de Korte Prinsengracht (en in de Haarlemmer Houttuinen) kwam de bijnaam in gebruik, die al snel officieel overgenomen werd.

Tot 1668 had het Oostzaander veer zijn aanlegsteiger hier (zie afb. links). Vandaag is de Eenhoornsluis een Rijksmonument.

voor en voorbij de Korte Prinsengracht. In 1625 noemt Berckenrode het eerste deel al Haarlemmerstraat en de rest bleef Haarlemmerdijk. Vanaf de Brouwersstraten liep de nieuwe dijk snoerstrak naar de stadspoort. Daarmee sloot deze nieuwe poort lijnrecht aan op een oude, wat maar bij weinig nog te bouwen stadspoorten van de Vierde Uitleg zo goed gelukt is. Het gewonnen gebied ten noorden van de dijk werd bestemd voor de industrie, pakhuizen en houtopslag. Hoe smeriger de activiteit, hoe verder ze uit de stad geweerd werd. De teertuinen, de zoutketen en de bokkinghangen kwamen aan de rand van de Westelijke eilanden langs de schans. De relatief schone houttuinen mochten, zoals we eerder zagen, in de Haarlemmerbuurt komen.

Nog minstens een keer kreeg het stadsbestuur te maken met dwarsliggende speculanten met hun grote invloed op het stadsbestuur. De percelen tussen de Brouwersgracht en de Haarlemmerdijk waren naar hun mening te groot en konden niet winstgevend bebouwd worden. Zij wensten daarom een tussenstraat en weer kregen ze hun zin. Dat is de geboorte van de Vinkenstraat, eeuwenlang een armoedige straat die we hadden kunnen missen.

Boven: Onder druk van de speculanten vaardigde de stad geen verbod op smaldelen, het creëren van bebouwing aan stegen en sloppen uit. Gevolg waren dit soort gangen als de Baanbrugsteeg.

Links: Dit soort eenvoudige huisjes stond in de zijstraten en zoals hier in de Wagenstraat, hoek Vinkenstraat.

Nog armoediger werd de Haarlemmer Houttuinen toen die, na als houtopslag uitgediend te zijn, ook aan de noordzijde bebouwd werd met huizen. Die bebouwing grensde aan de Eilandsgracht (zie kadastrakaart pag. 30), tot die voor de helft gedempt werd om de spoorbaan te kunnen aanleggen. De weinig fraaie achterzijden van de huizen tot de Korte Prinsengracht hebben jarenlang een even lelijk visitekaartje van de stad afgegeven aan treinreizigers vanuit Haarlem en Zaandam. De Haarlemmerbuurt kreeg geen protestantse kerk. In de zeventiende eeuw kreeg het stadsbestuur de opdracht kerkgebouwen voor de nieuwe religie te bouwen. Het libertijnse stadsbestuur maakten wel fraaie plannen voor kerkgebouwen in de nieuwe uitleg, maar uitgevoerd werden ze nauwelijks. Op de Noordermarkt kwam in 1623 na lang aandringen de Noorderkerk gereed. Dat was voor de buurt de dichtstbijzijnde kerk, tot in 1660 de Eilandskerk, een houten preekshuur op het Bickerseiland gereed kwam en die in 1739 in steen herbouwd werd. Toen konden de bewoners kiezen naar welke buurt ze wilden gaan kerken, maar een eigen kerk kregen ze niet. En dat terwijl er een tijdlang wel een katholieke schuilkerk in de buurt was (zie kader De Posthoorn).

Met begraven ging het precies zo! Er was op het terrein van het Karthuizerklooster in 1602 een begraafplaats aangelegd en bij de Noorderkerk kwam een kerkhof in 1623. Op het bolwerk Haarlem werd in 1655 het Noorderkerkhof ingericht en eenzelfde voorziening op bolwerk Rijkeroord. Beide ter vervanging van het kerkhof bij de Westerkerk waar na die datum niet meer begraven mocht worden. Het Karthuizerkerkhof was min of meer gereserveerd voor het begraven van pestdoden, tot in 1635 het Buitengasthuis (Pesthuis) bij de Overtoomsevaart gebouwd werd.

Links: De Korte Prinsengracht, hoek Haarlemmer Houttuinen in 1906. Op dit stukje gracht was de industrie ontheven van restricties die op de Prinsengracht golden

De Posthoorn

Omstreek 1640 werd op de Haarlemmerdijk door de Augustijnen pater Johannes van den Brande een statie (schuilkerk) gesticht in “t Friesche Wapen”, op de hoek van de Korte Prinsengracht en de Haarlemmerstraat. Omdat na de Alteratie het rooms-katholicisme formeel niet was toegestaan was Nederland tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 officieel zendingsgebied: de “Hollandse Zending”. De rooms-katholieke geloofsgemeenschappen in de Republiek werden daarom beschouwd als missieposten en aangeduid als statie.

De eerste pastoor was Hyacinthus van der Linden. Onder pater Cornelis de Wolf werd de statie rond 1687 overgebracht van de Haarlemmerdijk naar de voormalige behuizing van de postkoetsdienst op Haarlem in gebruik genomen werd. Het huis heette “de Posthoorn”, thans Prinsengracht 7, bij de Brouwersgracht. Hiervan is nog steeds een posthoorn in de gevel te zien, boven de oorspronkelijke toegang tot het schuilkerkje.

Aan de Brouwers-

gracht, tussen de nummers 81 en 89, bevond zich het poortje van de Posthoorngang, die toegang gaf tot het achtererf van de schuilkerk. Onder pastoor Steinbach werden in 1835 op de Prinsengracht de percelen 11 en 13 aangekocht, ten einde een nieuw kerkgebouw te stichten. De overheid maakte echter bezwaar tegen de bouw, omdat de RK-kerk de Zaaier op de Keizersgracht wel heel dichtbij stond. In 1837 moesten de beide huizen weer met verlies verkocht worden, wat pastoor Steinbach zo frustreerde dat hij overplaatsing verzocht. Onder zijn opvolger Henricus Hoek, werd de parochie in plaats van onder het patronaat van den H. Augustinus, onder dat van Onze Lieve Vrouwe gesteld. Plannen om tot een nieuw kerkgebouw te komen kwamen echter niet van de grond. Na het overlijden van Hoek in 1859 trad Joannes Matthias IJzermans als pastoor aan en onder hem kon 24 september 1861 de eerste steen worden gelegd voor een nieuwe kerk aan de Haarlemmer Houttuinen. In den loop der jaren verrezen in de naaste omgeving, Houttuinen en Korte Prinsengracht, ook nog enkele scholen voor RK-onderwijs. Wij kennen de nieuwe kerk als de Posthoornkerk, maar de officiële naam luidt: Onze Lieve Vrouwe Onbevlekt Ontvangen. De bijnaam “Posthoorn” werd meegenomen van de schuilkerk aan de Prinsengracht.

Boven: De deurbekroning van schuilkerk De Posthoorn, Prinsengracht 7.
Links: Voormalige schuilkerk De Posthoorn, Prinsengracht 7, in 1930.

Architect van de Posthoornkerk was P.J.H. Cuijpers, die het gebouw in 1860 ontwierp. De kerk kwam in twee fasen tot stand; tussen 1860 en 1863 werden koor, transept, vieringtoren en schip gebouwd terwijl de kerk van 1887 tot 1889 werd gecompleteerd met een tweetoren-front en een entree vanaf de Haarlemmerstraat. Omdat de kerk niet vrijstaand

Boven: De Posthoornkerk van architect P.J.H. Cuijpers. De kerk is niet georiënteerd; het koor is op het noord-oosten gericht en grenst aan de Haarlemmer Houttuinen. De ingang kwam na de tweede bouwronde aan de Haarlemmerstraat.

Rechts: De galerijen (zie de tekst hierboven).

kon worden gebouwd werd zij extra hoog uitgevoerd. Om de beperkte ruimte optimaal te benutten werd de kerk inwendig voorzien van galerijen boven de zijbeuken. Terwijl het exterieur in neogotische stijl is, stond voor het interieur de laat-romaanse Munsterkerk in Roermond model. De Posthoornkerk werd in 1963 buiten dienst gesteld. Hoewel in 1972 de status van Rijksmonument werd toegekend waren er tot 1987 sloopplannen. In 1986 ontfermde stichting 'De Posthoornkerk' zich over het gebouw, dat sindsdien onder meer voor tentoonstellingen en concerten wordt gebruikt. Later heeft Stadsherstel Amsterdam NV het pand, net als de eveneens door Cuypers ontworpen Vondelkerk, herbestemd. In de Posthoornkerk bevinden zich tegenwoordig verschillende bedrijven en de kerk is te huren voor verschillende evenementen.

Rechts: Het Haarlemmerplein was in 1890 nog steeds volop een wagenplein. Behalve de paardentram zien we koetsen en rouwkoetsen

Onder: Rondom het plein stallingen, wagenreparateurs en -schilders en logementen voor de reizigers. Buiten beeld links de Willemspoort.

In 1860 werd aan de Spaarndammerdijk de Nieuwe Westerbegraafplaats opengesteld, alweer ter vervanging van de kerkhoven op de bolwerken, die geslecht zouden worden. In dat zelfde jaar stopte ook het begraven op het Karthuizerkerkhof.

In 1837 nam de gemeenteraad met grote tegenzin het besluit de Haarlemmerpoort af te breken. Het fraaie gebouw van Hendrik de Keijser was niet meer te redden. Alhoewel de stadspoorten geen militaire functie meer vervulden werden ze nog wel steeds in stand gehouden om de stedelijke accijnzen te innen. Er waren al enkele poorten vervangen door kleinere accijnshuisjes aan zgn. barrières (bijv. Wetering- en Weesperpoort), maar voor de Haarlemmerpoort

viel de keuze op een formidabel gebouw, dat opnieuw de uitstraling van een poort kreeg. Toen het poortgebouw in 1840 net klaar was zou de nieuwe koning Willem II vanuit Den Haag via Haarlem door deze poort de stad binnenkomen om in Amsterdam ingehuldigd te worden. Als gebaar werd de nieuwe poort Willemspoort gedoopt en bleef in officiële stukken als zodanig aangeduid worden. Van de rest van Amsterdam mag u gewoon Haarlemmerpoort zeggen...! Wie de architect of ontwerper is blijft onzeker; Cornelis Alewijn was de hoofdverantwoordelijke en Bastiaan de Greef maakte de tekeningen.

Nadat de functie van accijnshuis in 1866 verviel, door het afschaf-

Boven: In 1837 werd de Haarlemmerpoort van De Keijser noodgedwongen afgebroken en in 1840 werd net daarnaast de Willemspoort gebouwd.

Rechts: Bernard Eilers maakt ook van de saaie Willemspoort nog een sfeervolle foto.

fen van stedelijke belastingen, werd in de poort een politiepost gevestigd. Vanaf 1877 werd het gebouw gebruikt als brandweerpост en stond de spuitwagen opgesteld tussen de zuilen in de doorgang. Na 1889, toen vlak naast de poort een nieuwe brandweerkazerne was gebouwd, overwoog de gemeenteraad meerdere keren de Willemspoort te laten slopen. De plannen werden nooit uitgevoerd. Wel werd het gebouw gekraakt. Tussen 1983 en 1985 werd de inmiddels bouwvallige poort gerestaureerd en kwamen er appartementen en bedrijfjes in.

De naar de nieuwe poort verplaatste toegangsbrug moest voor de aanleg van het Westerkanaal weer verdwijnen (zie pag. 29) en veranderde in de bestaande beweegbare brug op de plek waar ooit Hendrick de Keyzers poort stond.

West-Indisch Huis

Het chiqueste gebouw van de Haarlemmerbuurt is het West-Indisch Huis. Het begin van het gebouw was helemaal niet chique, want het werd in 1617 gebouwd als vleeshal met daarboven een wachtlokaal voor de schutterij. Dat ging gepaard met een varkensmarkt op de Herenmarkt, die al snel verplaatst werd naar de Jordaan. Ook de vleeshal was overcompleet, gezien een gelijk gebouw op de Westermarkt. Daarom werd het gebouw in 1623 in zijn geheel verhuurd aan de twee jaar daarvoor opgerichte West-Indische Compagnie. Hier werd in 1625 bevel gegeven tot de stichting van

Nieuw-Amsterdam en in die tijd ook werd de buit van de roemruchte zilvervloot hier opgeborgen. Het gebouw werd belangrijk vergroot door de bouw van twee vleugels. Toen de zaken door het verlies van Brazilië (1647) minder florissant verliepen ontruimde de Compagnie het pand weer. Na een tijdje leeggestaan te hebben werd het in 1657 ingericht als Nieuwezijds Herenlogement, een fraaie naam voor in feite een herberg. In 1825 werd die weer opgeheven, waarna het gebouw in 1826 in gebruik genomen werd door de Hersteld Evangelisch-Lutherse Diaconie als Weeshuis en Oude Mannen- en Vrouwenhuis voor geloofsgenoten. Het huis onderging daarvoor een verbouwing, waarbij de hoge stoep aan de Haarlemmerstraat verdween en de gevel gepleisterd werd.

In 1975 brandde het pand volledig uit, waarna een stichting werd opgericht die het pand van 1978-'81 herstelde. Het West-Indisch Huis heeft nu de status van gemeentelijk monument en wordt als kantoorruimte en lokatie voor congressen, huwelijken en andere evenementen gebruikt. Ook het John Adams Institute, dat culturele uitwisseling tussen Nederland en de Verenigde Staten bevordert, is in dit gebouw gevestigd.

Haarlemmerdijk, uitvalsweg, verkeersader

Al voor de stadsuitbreidingen van de 17^e eeuw was de Haarlemmerdijk een belangrijke verkeersader. Eeuw na eeuw sloegen de Haarlemmermeer aan de ene kant en het IJ aan de andere kant stukken veengrond weg en de met kunst en vliegwerk in stand gehouden zeewering was de enige behoorlijke verbindingsweg tussen Amsterdam en Haarlem, met daarachter Leiden en Den Haag. Het meeste verkeer ging weliswaar via beurtvaarders over het IJ, maar over de dijk onderhielden ook postkoetsen en diligences vaste diensten. In 1632 kwam direct buiten de Haarlemmerpoort een trekvaart tot stand met een trekschuitverbinding op Haarlem, die tot zonsondergang een uurdienst onderhield. Dat trok weer herbergen als het Wapen van Amsterdam aan waar passagiers zich verzamelden voor ze op reis gingen of konden overnachten voor ze zich in de stad begaven. In 1839 vertrok even buiten de poort ook de eerste trein richting Haarlem.

Nog wat opmerkelijke zaken:

Het Haarlemmerplein kende enkele bekende bewoners. De beroemdste is Willem Drees die in 1886 op nummer 23 geboren werd. De beruchtste was ongetwijfeld Sjako, die op de vlucht voor de Amsterdamse politie zich in herberg “de Vergulde Wagen” verscholen had, maar in 1716 daar toch gevangen genomen werd en twee jaar later op het schavot belandde.

In 1853 kwam op het Haarlemmerplein het eerste tappunt van de Amsterdamse Duinwater Mij. in de stad. De prijs per emmer bedroeg één cent.

In 1913 kregen Haarlemmerstraat, -dijk en -plein elektrische straatverlichting.

Westerplantsoen

Wat deed de Amsterdammer op zijn vrije zondag? Flaneren vooral, liever dan twee keer per zondag in de kerk te zitten. Dus gingen ze in de zeventiende en achttiende eeuw vooral de stad uit, langs de Hoogendijk naar de uitspanning Land en IJzicht, waar 's zomers muziek gemaakt werd. Of langs de Haarlemmertrekvaart waar elk uur de trekschuiten naar Haarlem afvoeren en waar de vermaarde herberg “Het Wapen van Amsterdam” was. Of langs de Buitensingel, waarlangs over grote delen een dubbele rij bomen geplant was. Of tussen de vele zaagmolens van de Achter-, Midden- en Voorweg door. Toen de vestingwerken geslecht waren ontstond een rage die te be-

Soeploods

De voedselvoorziening van behoeftigen heeft altijd de belangstelling van regenten gehad. In de Franse tijd vielen alle bestaande kanalen stil en moest de voorziening opnieuw gestalte gegeven worden.

De spijskokerij ten behoeve van de armen was een initiatief van de verdwaalde Amerikaan Benjamin Thomas, een minister van de keurvorst van Beieren. Hij kreeg de titel graaf van Rumford en zijn soep-initiatief werd in Europa bekend als de “Rumfordse soepen”. Ook in ons land vond zijn initiatief een goede voedingsbodem. In 1800 werd een commissie benoemd om gedurende de wintermaanden tot een soepuitdeling te komen voor de armen van Amsterdam.

Verschillende recepten werden uitgetprobeerd, de meeste bestonden uit gerstemeel, gort, grutten, grauwe en groene erwten, witte bonen, aardappelen, wortel, ui, enz. Brood, bier-azijn, zout; vlees of spek

werden daar soms nog aan toegevoegd. Men kon de soep zo smake-lijk maken als men wilde, door er verschillende soorten kruiden bij te voegen. Zo'n soep, waarin zelfs een zij spek aan dobbelsteentjes gesneden gemengd was, kostte inclusief de brandstof nauwelijks meer dan 5 cent per portie.

In de vergadering der Municipaliteit van 22 april 1801 verschenen Jan Ananias Willink en François Hovius om rekening en verantwoording van het beheer der commissie af te leggen. Bij monde van den voorzitter, N. van Blijenburgh, werd hun de hartelijke dank van de vergadering overgebracht, terwijl aan de commissie werd vergund het haar toegewezen pakhuis op de Brouwersgracht (Heerenmarkt) tot berging der gereedschappen voorlopig te blijven gebruiken. De commissie keek dan ook met welgevallen terug op de uitdeling van

790.000 porties in de maanden november 1800 tot half april 1801. Vanuit het uitdeelpunt in de Haarlemmer Houttuinen bij de Buiten Brouwerstraat waren dat 800 porties per dag, drie dagen per week. In 1803 werd dit uitdeelpunt verplaatst naar de Herenmarkt.

De schuur waar de uitdeling plaatsvond werd vanaf 1803 elke winter opgebouwd en daarna weer afgebroken, tot in 1815 de commissie een permanente loods op de Herenmarkt kreeg: de “Soeploods”, waar behalve soep ook turf uitgedeeld werd. Het devies van de commissie: “Aan de weldadigheid gewijd” prijkte op een tekstbord aan de loods (zie foto Jacob Olie op pag.??). De commissie beschikte aan de Schans bij de Weteringbarrière, later in de Fokke Simonszstraat bij de Reguliersgracht, over nog een lokaal waar ook turf uitgedeeld werd. De behoeftigen haalden de spijs en turf af tegen inlevering van

bonnen die hun door meer gegoeden burgers verstrekt werden. Die welgestelden voorzagen zich aan het begin van de winter van bonnen en verstrekten die naar eigen inzicht aan minder draagkrachtigen. Op 3 oktober 1898 werd de soeploods op de Herenmarkt, in verband met de opheffing van de inrichting tot spijs- en turfuitdeling, door de commissarissen verkocht aan de regenten van het aangrenzende Hersteld Evangelisch Lutherse Diaconie Wees-, Oude Mannen en Vrouwenhuis. Aangezien de loods op aan de gemeente toebehorende grond stond, richtten de regenten van de Diaconie op 4 oktober 1898 een verzoekschrift tot B&W om die grond te mogen huren, wat hen bij raadsbesluit van 30 november werd toegestaan. De regenten verhuurden de loods gedurende de volgende jaren, o.a. aan een ondernemer van publieke verkopeningen. In 1905, tijdens de bouw van de nieuwe hulpbank van lening op de Herenmarkt 10-12, werd de vroegere soeploods als bank gebruikt. In 1906 bestonden er plannen voor de bouw van een dubbele 1^e klasse-school op het terrein aan de Herenmarkt, in verband waarmee de op 31 december 1906 aflopende huur door de gemeente niet verlengd werd. De regenten lieten daarop de loods slopen en stelden de grond ter beschikking van de gemeente.

Op de afbeelding linksboven staat de soeploods in lichterlaaie tijdens een oproer dat weinig met de loods zelf te maken had. In 1833 was een omstreden wet op de personele belasting uitgevaardigd die veel weerstand opriep bij kleine huiseigenaren. Op de Herenmarkt zou op 2 juli 1835 de inboedel van zo’n weigerachtige huiseigenaar in de open lucht geveild worden, maar dat werd voorkomen door medestanders. De niet verkochte boedel werd in de soeploods opgeslagen, die enkele uren later in brand gestoken werd door de “demonstranten”.

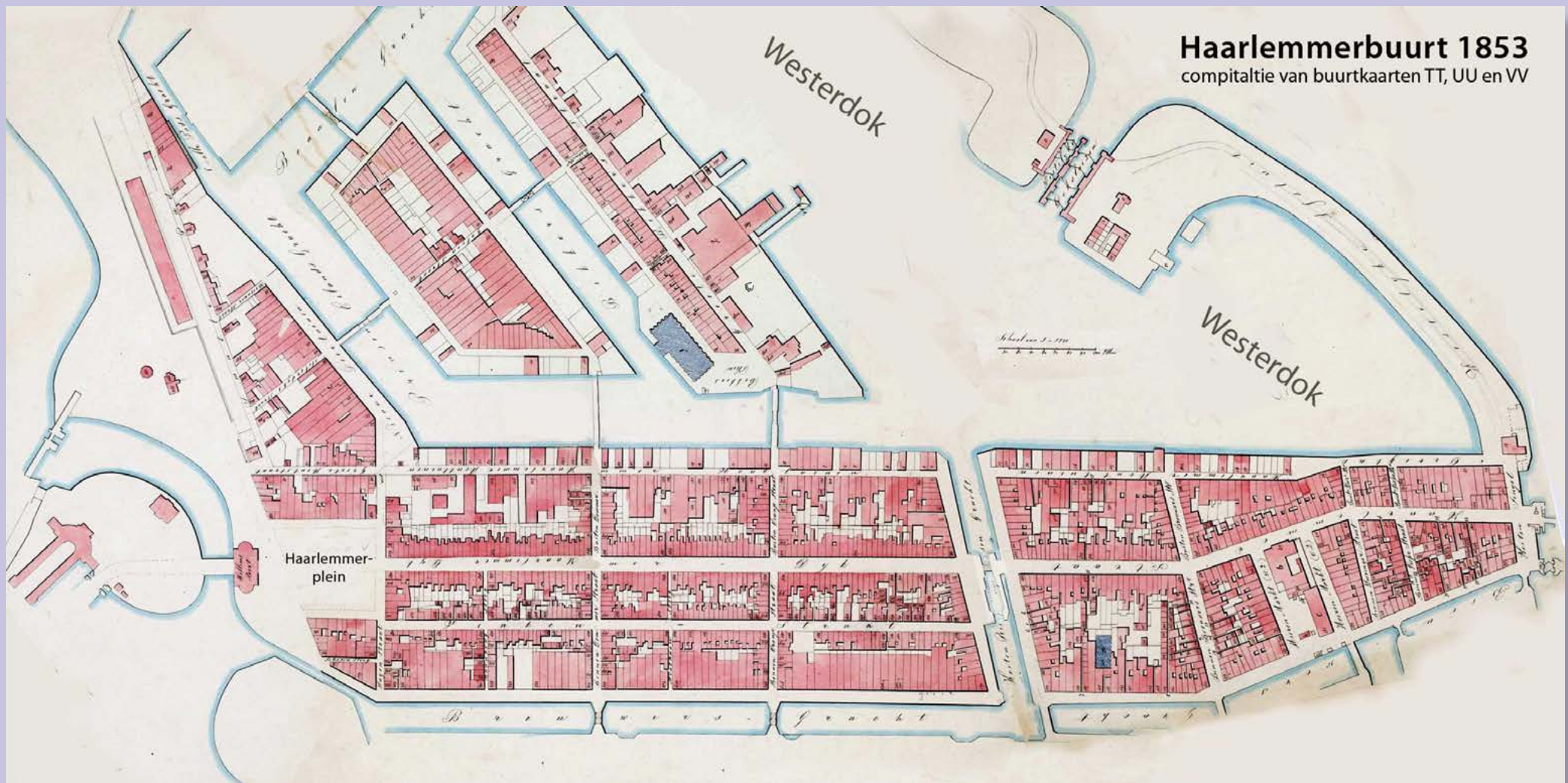
planten en er wandelpaden op aan te leggen. Vlak bij de Haarlemmerbuurt werd dat in 1845 het eerste stadspark van Amsterdam, het Westerplantsoen, gelegen langs het Smallepad tussen de bolwerken Westerbeer, de Bocht en Blauw hoofd. In de tuin “Welgelegen” van ondernemer Clous was een feestgebouw, een biljartzaal en een muziektempel. ’s Avonds was die tuin met gaslantaarns verlicht. Lang heeft dit allemaal niet geduurd; na de Franse tijd was niet alleen de bevolking berooid, ook de stad was straatarm. Dat betekende dat, zodra de industrialisatie van Amsterdam op gang kwam, de schans verkocht werd aan elke fabrikant die voor de grond wilde betalen. Daarvoor moesten o.a. alle muren en bolwerken geslecht worden en de vestingmolens en de reeds aangelegde wandelstroken verdwijnen en kwam er heel veel lelijke en vooral stinkend roet verspreidende fabrieksgebouwen voor in de plaats. Voor het Westerplantsoen met daarin de tuin Welgelegen kwam het einde door

het in 1869-'75 graven van het Westerkanaal, dwars door de bolwerken en dus ook het parkje. In 1877 werd de Zoutkeetsgracht tot het kanaal doorgetrokken, waardoor weer een stuk park verdween. In 1878 was de HIJSM-spoorbaan van station Willemspoort doorgetrokken naar de Droogbak. Dat betekende niet alleen dat de Haarlemmer Houttuinen van de Eilandsgracht afgesloten werd, maar ook dat er weer een stuk van het park verdween. In 1878 gooide ook de gemeente Amsterdam de handdoek in de ring, doekte het park op en bouwde de ruimte vol met pakhuizen, fabrieken en goedkope arbeiderswoningen.

Boven: Welgelegen, de tuin van Clous in het Westerplantsoen.

Links: Het Westerplantsoen, gezien vanaf molen De Bok richting De Bocht.

Westerdok

Deze compilatie van kadasterkaarten laten zien welke impact de aanleg van het Westerdok had op de Haarlemmerbuurt. De open verbinding met het IJ was verdwenen. Dat heeft de aard van de ondernemingen aan de buitenkant van de buurt veranderd. Daar speel-

den natuurlijk nog wel meer factoren mee. De houttuinen waren niet meer zo nodig omdat er minder in hout en meer in staal gebouwd werd. Ook de malaise na de Franse tijd was nog lang niet overwonnen. Er is over de negentiende en het grootste deel van de twintigste eeuw geen vrolijk verhaal over deze buurt te vertellen.

Spoorbaan HIJSM

Wanneer het precies gebeurde is niet duidelijk, maar de schuurtjes aan de onbebouwde zijde van de Haarlemmer Houttuinen werden steeds groter, permanenter en stiekem omgevormd tot goedkope woningen. Toen dat eenmaal gemeengoed werd was het hek van de dam en stond de hele straatkant vol met huizen. Fraai was anders maar het kon nog erger. De gemeente Amsterdam had in 1869 eindelijk ingestemd met de bouw van een centraal spoorstation in het

Boven: Via dit soort bouwsels werd de “onbebouwde kant” van de Haarlemmer Houttuinen uiteindelijk volgebouwd met woonhuizen.

Rechts: In 1877 was de verhoogde spoorbaan gereed. Daarvoor was meer dan een derde van de breedte van de Eilandsgracht gedempt.

Open Havenfront, zoals minister Thorbecke wilde. Daartoe werden tussen 1872 en '77 drie eilanden geplempt waarvan op de buitenste tijdelijke kopstations zouden komen voor de westelijke (HIJSM) en oostelijke (Oosterspoorweg) spoorlijnen. Voor het westelijke eiland werd een groot deel van het Westerdok gedempt, waardoor het begin van de Haarlemmer Houttuinen afgesloten werd van het IJ. Op dit nieuwe “eiland”, dat tegen Droogbak en Houttuinen aangeplakt lag, kwam een kopstation en een groot kantoorgebouw van de HIJSM. Voorts werd de Eilandsgracht langs diezelfde Houttuinen gedeeltelijk gedempt waarop een spoorviaduct gebouwd werd. In 1879 was het spoor van station Willemspoort doorgetrokken naar het nieuwe station Droogbak. Nog tien jaar later was het Centraal Station gereed en werden de lijnen op elkaar aangesloten.

Voor de Haarlemmerbuurt betekende dit een insluiting en een afsluiting, vooral voor de Haarlemmer Houttuinen. De nijverheid daar was grotendeels op de ligging aan de Eilandsgracht met bruggen naar Bickers- en Prinseneiland aangewezen. De aanslag die het Westerdok in 1834 betekende had ze nog makkelijk doorstaan, alhoewel de kwaliteit van de bedrijven achteruit ging. Het aantal doorgangen naar de eilanden verminderde; die naar het Prinseneiland verviel. Als Amsterdam ergens van een waterstad in een landstad was veranderd was dat hier.

In de twintigste eeuw werd dat alleen maar erger, door de verdubbeling van het spoor naar Haarlem. Er werd nog een deel van de Eilandsgracht gedempt en daarop nog een spoorviaduct aangelegd. Van de riante gracht was een sloot overgebleven.

De viaducten lagen niet tegen elkaar, maar lieten een straatje er-tussen vrij, dat Tussen de Bogen ging heten. De ruimten onder het

viaduct werden verhuurd, waar de door de aanleg van het spoor verdreven bedrijven van de Teertuinen en het Smallepad een nieuwe plek kregen. In het deel tussen Korte Prinsengracht en Buiten Brouwersstraat kreeg Van Gend & Loos omvangrijke paardenstallen. Veel belangrijker dan die insluiting was de achteruitgang van het aanzien van de buurt. Van sfeervol, druk en werkzaam stadsdeel dreigde het een sloppenwijk te worden. Daar is pas eind twintigste eeuw het mes in gegaan, beginnend met de verbouwing tot appartementen van de pakhuizen aan de Brouwersgracht.

Boven: Tussen de Bogen. Noem het een vroeg industrieterrein.

Links: Deze doorgang was de enige toegang tot de Westelijke eilanden. Dit is de doorgang naar het Bickerseiland.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

